

Laiast ilmast Käsmu, vahepeatustega: keskaegsed tekstikatked ajaloolis(t)el oreli(te)l

Tiina Kala

Keskaegse kirjavara uuringud üldisemas kultuuriajaloolises tähenduses ning käsikirjauuringud selle sõna kitsamas tehnilises mõttes on laias ilmas kujunenud väga ulatuslikuks uurimisvaldkonnaks. Selle üheks väljundiks on kataloogide, editsioonide ja uurimuste kõrval nüüdseks ka mitmed elektroonilised andmekogud.

Eestis on olukord sootuks teine. Kuigi Eesti vanema ajaloo uurijal ei ole allikate vähesuse üle tingimata põhjust kurta, leidub siiski valdkondi, mille käsitlemine on just alusmaterjali nappuse tõttu märkimisväärselt takistatud. Üks selliseid on Eesti keskaegne raamatuvara, mille hulga, koosseisu, kasutajate jms. kohta tuleb sageli teha oletusi pigem analoogiatega kui säilinud raamatute endi põhjal.

Kui jätta kõrvale kroonikad, on valdav osa Eesti vanema ajaloo allikaid tekkinud asjaajamise käigus. Keskaegsed käsikirjalisi raamatuid – religioosse, ajaloolise, õigusliku, õppeotstarbelise või teadusliku sisuga tekste – leidub Eesti kogudes vaid mõnikümmend ning neistki on osa omandatud uusaegsete

ostudena, s. t. nad ei ole keskajal olnud Eestis kasutusel.¹ Sellises olukorras on iga uus leid äärmiselt oluline, ent Eesti arhiivid ja raamatukogud on üldiselt hästi korrastatud, nende kogudest on olemas üksikasjaline ülevaade ning võimalus leida sealt mõnda senitundmatut keskaegset käsikirjalist raamatut samahästi kui puudub.

Õeldu käib omaette säilikuks eraldatud, rohkem või vähem terviklike tekstide kohta. Selle kõrval on aga üks materjaliliik, mille läbitöötamine seisab suures osas alles ees, nimelt keskaegsete käsikirjaliste raamatute katked. Enamasti on need säilinud hilisemate köidete köitematerjalina, lisaks Eestile märkimisväärses koguses ka Stockholmis Rootsi Riigiarhiivis, suures osas rootsiaegsete ametidokumentide köitematerjalina.² Vastupidavamat ja dekoratiivsemat materjali otsides kasutasid köitjad pärgamendikatkeid, märksa laiemalt tarvitati uusaegsete köidete valmistamisel aga fragmente kasutusest kõrvale jäänud pabertrükkidest.

Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjakogu pärgamentfragmendid on välja selgitanud

¹ Vt. M. Lepajõe. Keskaegsed ladina pärgamentkoodeksid Tartu Ülikooli Raamatukogus. – Tartu Ülikooli Raamatukogu töid 11 / Veröffentlichungen der Universitätsbibliothek Tartu 11. Tartu, 2000, lk. 9–19; M. Tamm. Kloostirraamatud keskaegses Euroopas ja Eestis. – Kloostrist Internetini, toim. T. Tender. Tartu, 2001, lk. 46–83; K. Kolk. Estonian Collections of Medieval Manuscripts. – Rinascimento Virtuale. Digitale Palimpsestforschung. Rediscovering written records of a hidden European cultural Heritage. Perspektiven des Netzwerk in den Beitrittsländern Mittel- und Osteuropas und in angrenzenden Staaten. Berichtband, ed. Dieter Harlfinger. Bratislava, 2002, lk. 94–102; T. Kala. Mittelalterliche Handschriften in den Sammlungen des Stadtarchivs Tallinn und des Estnischen Historischen Museums: Katalog. Tallinn, 2007; T. Kala. Deutschsprachige Handschriften des Mittelalters in Estland. – Deutschsprachige Handschriften des Mittelalters in Bibliotheken und Archiven Osteuropas, hrsg. v. A. Breith, C. Glaßner, K. Klein, M. Schubert, J. Wolf. Manuscripta Germanica. Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur. Beiheft 15. Stuttgart, 2012, lk. 19–26.

² J. Brunius. Medieval manuscript fragments in the National Archives – a survey. – Medieval Book Fragments in Sweden: An International Seminar in Stockholm 13–16 November 2003, ed. J. Brunius. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien Konferenser 58. Stockholm, 2005, lk. 15.

Kaspar Kolk, neid on kokku umbes 150.³ Süstemaatiline ülevaade kõigist Eestis säilinud sekundaarses kasutuses keskaegsetest tekstikatketest seni puudub, käsikirjafragmentide arv võiks hinnanguliselt ulatuda mõnesajani. Tegu on hindamatu materjaliga Eestis keskajal kasutatud raamatuvara, ent ka laiemalt sinne religioosse ja intellektuaalse olustiku uurimiseks. Juba olemasolevate, suhteliselt nappide uurimistulemuste põhjal võib väita, et paljud kõnealused katked esindavad tekste, mida terviklikul kujul säilinud ei ole. Niisiis lubaks nende läbitöötamine teadmisi eespool nimetatud valdkondades märkimisväärselt avardada.

Kuigi köitmismaterjalina on fragmendid enamasti säilinud kõige paremini, ei olnud see ainus viis käibelt kõrvale jäänud raamatutele või nende osadele praktiline kasutus leida. Andmed muude kasutusviiside kohta on siiski üsna napid. Ei säilitatud ju omaeegseid tarbeesemeid sugugi nii hoolikalt ja sihipäraselt kui arhiiviainest. Ühest sellisest nüüdseks haruldasest kasutusotstarbest ning selle käigus päevavalgele tulnud tekstikatketest tulebki allpool juttu.

Käsmu kabeli orel

1863. aastal alustati Haljala kihelkonda kuulvas Käsmus uue, sel kohal juba kolmanda kabeli ehitust. Kerge haritorniga väike lihtne palkhoone õnnistati sisse 1864. aastal. 1896. aastal osteti Kadrina kirikust sealt maha võetud orel ja toodi Käsmu kabelisse, Käsmu vana orel eemaldati. Kadrina kirik ei olnud selle oreli esimene asukoht: tegu oli Johann

Andreas Steini ehitatud pilliga, mis valmis 1813. aastal Tallinna Rootsi-Mihkli kiriku jaoks. Oreli tuulepõhja ja osaliselt vilestiku jaoks kasutas meister varasemat materjali. Need varasemad osad kuulusid kunagi Niguliste kiriku väikesele orele. 1847. aastal võeti Steini ehitatud orel Rootsi-Mihkli kirikust maha ja müüdi Kadrina kirikule. 19. sajandi keskel ehitas selle pilli uuesti ümber Gustav Normann, kes jättis aga tuulepõhja arvatavasti seisukorda, milles ta selle eest leidis. Oreli tõi Kadrinast Käsmu Jaan Timoleon, pedaalituulepõhja võeti umbes 45 cm maha, et pill kabelisse sisse mahuks, kogu orelikapp tehti madalamaks, mängumehhanismi detailid lühemaks.⁴

Käsmu oreli kirev ajalugu pakub käesoleva teema seisukohalt huvi seetõttu, et oreli tuulepõhja tihendamisel on kasutatud vanade käsikirjade ja trükiste fragmente.

2000. aastal alustas orelimeister Toomas Mäeväli Käsmu oreli põhjalikumat uurimist ja teostas 2010.–2011. aastal oreli remondi.⁵ Oreli taaspühitses Käsmu kirikus 14. augustil 2011 peetud teenistusel EELK peapiiskop Andres Pöder, mängis organist Marju Metsman.⁶ 2012. aasta suvel ja sügisel restaureeriti seoses kabeli remondiga oreli prospekt ja ümbriskapp.⁷

Loomulikult ei jäänud orelimeistril restaureerimise ja remondi juures märkamata pärgament- ja paberkatked oreli tammepuust tuulepõhjal. Tekkis küsimus, kas ja millises ulatuses oleks neid võimalik tuulepõhja küljest oreli kahjustamata eemaldada. Osa puhul oli see mõeldav ning sündis Tallinna Linnarhiivi restauraatorite käe all, eraldatud

³ M. Ermel, K. Kolk. Ülevaade kahest Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjakogusid hõlmavast projektist. – Eesti kultuurimälu 2009–2013. Riikliku programmi „Eesti keel ja kultuurimälu“ aruandekonverentsi teesid. Tartu, 2013, lk. 10.

⁴ T. Mäeväli. Käsmu kiriku oreli remontimise aruanne. Kuusalu, 2011, lk. 3 (käsikiri autori valduses). Avaldan tänu Toomas Mäeväljale heade nõuannete ning võimaluse eest tutvuda oreli remontimise aruandega; G. Grahm, T. Mäeväli, Andrew McCrea. A migrant organ older than its church / Reisiv orel lõpuks kodus. – The Nordic-Baltic Organ Book. History and Culture, ed. A. Frisk, S. Jullander, A. McCrea. Göteborg, 2003, lk. 148–149; M. Metsman. Haruldane Käsmu kiriku orel saab suvel mängukorda. Käsmu Koguduse Leht nr. 1, aprill 2011.

⁵ T. Mäeväli. Käsmu kiriku oreli remontimise aruanne.

⁶ Virumaa Teataja, 16. august 2011.

⁷ T. Mäeväli. Käsmu kiriku oreli prospekti ja ümbriskapi restaureerimise aruanne. Kuusalu, 2012. ERA.5025.2.13666. Muinsuskaitseameti arhiiv A-11543.

Käsmu oreli tuulepõhi restaureerimise ajal. Foto: E. Sestverk ▲ ▼

fragmendid puhastati ning rühmitati väliste tunnuste alusel. Ent pärgamentkäsitraditsioonidest välja lõigatud tükkidega olid seestpoolt üle kleebitud kõik tuulepõhja sisse süvistatud kanalid, tuulekasti säästmiseks tuli suur osa fragmente jätta eemaldamata. Need asuvad endiselt Käsmu oreli sisemuses.⁸

Tekstikatked

Kokku õnnestus tuulepõhjalt eraldada ja konserveerida seitset eri liiki fragmente. Osa neist on mõõtmetelt nii väikesed või liimi ja ajahamba läbi nii tugevasti kahjustada saanud, et tekst ei ole enam taastatav ulatuses, mis lubaks täpselt kindlaks teha selle sisu.

Järgnevalt on tekstikatketeh rühmi kirjeldatud kronoloogilises järjekorras:

1. 2 pärgamentfragmenti kaheveerulisest tekstist, väiksem tükk mõõtmetega keskmiselt 17,2 x 17,4 cm, suurem, üle kahe lehe ulatuv

⁸ T. Mäeväli. Käsmu kiriku oreli remontimise aruanne, lk. 7.

tükk 17,0 x 33,0 cm. Tekst on ladinakeelne, kirjutatud 14. sajandi inglise raamatukursiivis (*Anglicana*). Sellele šriftile viitavatest detailidest on üks iseloomulikumaid pikk r-täht.⁹ Tekst on rubritseeritud ja varustatud marginaalmärkustega, mis enamasti viitavad tsiteeritud autoritele (sh. Aristoteles, Augustinus, püha Bernard, ning jagatud peatükkideks. Punase tindiga lisatud märkused on selgelt loetavad, pruuni tindiga kirjutatud põhitekst aga tugevalt tuhmunud. Välise vormistuse ja üksikute tsitaadikatete põhjal otsustades on tegu skolastilise tööga.¹⁰

2. 18 pärgamentfragmenti mõõtmetega keskmiselt 6–7 x 6–7 cm, 17 neist tekstiga, vähemalt osaliselt mitmes veerus. Katked pärinevad vähemalt kaheksast, võib-olla ka enamast lehest. Tekst on alamsaksakeelne, korralikult vormistatud 15. sajandi bastardkirjas. Neljal fragmentil on eristatav rooma numbrites lehenumeratsioon 52, 56 ja 69, s. t. tegu pidi olema kas võrdlemisi mahuka tekstiga või moodustas lühem tekst osa mahukamast käsikirjast. Katked pärinevad alamsaksa piib-

litõlkest või ümberjutustusest.¹¹ Tekstiosade järgnevus fragmentide *recto*- ja *verso*-pooltel näitab, et tegu ei ole tervikliku piiblitõlkega ja võib-olla ka mitte terviktekstidega üksikutest piibliraamatutest.

3. 5 pärgamentfragmenti kaheveerulisest tekstist keskmiste mõõtmetega: 5,0 x 17,2 cm, 17,4 x 17,2 cm, 24,5 x 17,2 cm, 36,7 x 17,2 cm ja 41,5 x 17,2 cm. Viimasena mõõdetud lehekõrgus 41,5 cm ongi ilmselt olnud käsikirja täiskõrgus. Tekst on ladinakeelne, korralikult 15. sajandi bastard- ehk hübriidkirjas (*hybrida libraria*). Fragmentid sisaldavad üksikuid rubritseeritud initsiaale, ruumi on jäetud ka vahepealkirjadele, kuigi enamasti on need lisamata. Tegu on katkendiga dominiiklase Vincentius de Beauvais' (enne 1200 – 1264) ajalooteosest „*Speculum historiale*“. Osa sellest (muu hulgas Käsmu katkete paremini säilinud osa) kattub sõna-sõnalt Petrus Toletanuse (Petrus Toledost) ja Petrus Pictaviensise (Petrus Poitiers'st) tõlgitud teosega „*Epistola Saraceni et rescriptum Christiani*“.¹²

Tekstikatete šrift on väga lähedane nr. 2 all

⁹ Vt. *Anglicana* kohta nt. A. Derolez. *The Palaeography of Gothic Manuscript Books, from the Twelfth to the Early Sixteenth Century*. Cambridge, 2003, lk. 135–138.

¹⁰ Nt. väiksema fragmenti liimita küljel alt 12. rida (siin ja edaspidi originaali kirjaviisi ja interpunktsioon muutmata, ebaselgeks jäänud sõnade järele on nurksulgudes lisatud küsimärki): *Capitulum Quartum / Uertere uel conuertere. Dicit [?] bernardus super cantica omelia [?] 38. Ego dico omnes igno/rare deum qui nolunt conuerti ad / deum neque enim ob aliud renuunt nisi quia grauem / et seuerum ymaginantur qui pius est et / durum et implacabilem qui misericors est. ferum / et terribilem qui amabilis est et mentitur ini/quitias sibi* (Sancti Bernardi abbatis Clare-Vallensis sermones in Cantica canticorum. Sanctorum patrum opuscula selecta tom. V. Innsbruck, 1888, Sermo 38, 2, lk. 331).

¹¹ Identifitseeritud tekstifragmentid: 1v: Jh. 9, 2–3; 4r: Jh. 11, 9–11; 4v: Jh. 5, 21–23; 5r: Jon. 3, 3–4; 5v: Jh. 8, 17–19; 6v: 2 Gen. 32, 12–13 (?); 8r: ...<Pi>latum vnd bat den licham / ihesu. vnde pilato wunderde ofte / hij uv doit was vnd vragede / centurio ofte hij uv doit were / vnde do hi dat wiste van / centurione. da gaf hi eme... (Mk. 15, 43–45).

¹² Pikima fragmenti liimijälgedeta külg, veerg a, alt 4. rida: ... *signa prophetica contempsisse / <unquam potuerunt. Cuius aut>em impudentie est dicere illos sig/ <nis eius non credituros. qui non si>ne signis tantum. sed et sine aliuo / <boni iudicio. quod n>ec pecora facere debuissent / <pessime vite homini crediderunt>...* (Vincentius de Beauvais. *Speculum Historiale*, cap. 45. Michelina di Cesare. *The Pseudo-historical Image of the Prophet Muhammad in Medieval Latin Literature: A Repertory*. Berlin, Boston, 2012, lk. 325).

Pikima fragmenti liimijälgedeta külg, veerg b, ülalt 1. rida: <Q>*Via ergo illum tam philosophicis rationibus quam diuinis / auctoritatibus sua etiam confessione ab omni prophetali / gracia extraneum esse probauimus ...* (Petrus Toletanus, Petrus Pictaviensis. *Epistola Saraceni et rescriptum Christiani*, art. 31, di Cesare. *The Pseudo-historical Image*, lk. 132–134; Vincentius de Beauvais. *Speculum Historiale*, cap. 46, di Cesare. *The Pseudo-historical Image*, lk. 325).

Pikima fragmenti liimijälgedeta külg, veerg b, alt 14. rida:

<N>*am illud tam ridiculum nobis quam lamentabile / suis est quod cum precepisse eis ut mortuum se / non sepelirent. eo quod tercio die assumendus / esset celum...*

(Petrus Toletanus, Petrus Pictaviensis. *Epistola Saraceni et rescriptum Christiani*, art. 32, di Cesare. *The Pseudo-historical Image*, lk. 134; Vincentius de Beauvais. *Speculum historiale*, cap. 47, di Cesare. *The Pseudo-historical Image*, lk. 326–327). ▶

kirjeldatud alamsaksa tekstile. Peaaegu identseteks võib pidada b-, d-, g-, h- ja p-tähtede kujusid. Alamsaksa tekstis on sõnaalguse v ja w vasak haar pikem kui teised sabata tähtede osad, ladina tekstist sõnaalguse v-d puuduvad (need on kirjutatud u-na), mistõttu pole ka võrdlusmaterjali. Mõlemad fragmentiderühmad on valdavas ulatuses ühtemoodi joonitud ja ühesuuruse šriftiga – rea kõrgus on tavaliselt 0,5 cm (alamsaksa tekstis ei ole kõigi tekstiosade reakõrgused ühesugused), tähe-kõrgus ilma tähesabadeta on 0,3 cm.

4. Kümned väga väikesed, enamasti vaid 2,5–3,5 cm pikkused tükikesed pabertrükisest. Trüki on kaheveeruline, käsitsi rubritseeritud, tekst ladinakeelne. Nende katkete seas leidub siiski ka üksikuid veidi pikemaid ribasid, kuigi ükski neist ei hõlma veeru teraviklaiust.¹³ Tegu on Alexander Angluse (*alias* Carpentarius) teosega „Summa seu destructorium vitiorum“ (1429?); üks fragmentidest on pärit Angluse teose 3. osa 5. peatükist, mis käsitleb abielurikkumist.¹⁴

5. 49 maksimaalselt 6 cm pikkust ja 0,5–2,0 cm laiust pabeririba ladinakeelsest trükitud liturgiaraamatust trükitud rubritseeringuga. Fragmentid on liiga väikesed selleks, et teksti sisu täpsemalt määrata, võimalik, et tegu on missaaliga. Üks rubritseeritud alapealkirjadest võib viidata märtrite Gervasiuse ja

Prothasiuse pühale (19. juuni): /.../asii e/.../ <m>arty.

6. Paberileheke mõõtmetega 4,9 x 7,3 cm sisaldab kohmakas saksa kursiivis teksti: *Schweder hott/vilther Vice orga/ <nist>*¹⁵ in *Reual / Anno 1613*.

7. Paberileheke algsete mõõtmetega 8,0 x 7,2 cm sisaldab vilunud saksa kursiivis teksti: *T-ho <mas> Luhr der Eltere / der kirchen Sanct Nicolais / Jungster vorsteher*.

See paberileht on välja lõigatud ladinakeelse hälli- või varatrükise marginaalist, mis üksikute säilinud tähtede kõrguse järgi otsustades võib pärineda eespool (nr. 4) mainitud Alexander Angluse teose trükiväljaandest. Lehe ülaosa on niiskuskahjustuse tõttu hävinud.

8. 2 pabeririba saksa kursiivis, arvatavasti 19. sajandist pärinevast tekstist kõrgusega keskmiselt 6,0 cm ja 3,5 cm ning laiusega 1,6 cm. Ribad on lõigatud teksti suhtes vertikaalselt ja nii on teksti säilinud liiga vähe, et sellest midagi edasi anda.

9. 3 katket ühest või kahest tsaariaegsest post- või tempelmargist.

Keskaegse kirjakultuuri ajaloo seisukohalt väärivad lähemat käsitlemist esimesed neli

► Pikima fragmendi liimijälgedega külg, veerg a, ülalt 10. rida:

<M>ortuo uero / Mohamet omnis ab eo decepti reuersi sunt / statim vnusquisque ad suam quam ante tenerant / sectam siue ydolatriam siue quamlibet aliam preter pau/cos sue cognacionis qui eo spectabant se fore successores /... (Petrus Toletanus, Petrus Pictaviensis. Epistola Saraceni et rescriptum Christiani, art. 33, di Cesare. The-Pseudo-historical Image, lk. 134–135; Vincentius de Beauvais. Speculum Historiale, cap. 48, di Cesare. The Pseudo-historical Image, lk. 327).

Pikkuselt teise fragmendi liimijälgedeta külg, vasakpoolne veerg (fragment hõlmab paarislehe keskosa, tsiteeritud tekst asub paarislehe vasakpoolse osa b-veerus), ülalt 5. rida: ... *Illud quoque prudencie tue nullo / <pacto conuenire arbit>or quod inuitare me uoluisti ut s/ <cilicet dimitteram sacrosancta > et spiritualia domini mei ihesu christi pre/ <cepta > ...*

(Petrus Toletanus, Petrus Pictaviensis. Epistola Saraceni et rescriptum Christiani, art. 35, di Cesare. The Pseudo-historical Image, lk. 135).

¹³ Nagu nt.: <Adultera vero n>unquam. etiam si mortuus fuerit vir eius. omnibus ta/ <m>en diebus vite sue acerrime penitentiae lamenta per/ <sol>uat. hec gregorius 32 q. 7. hij vero. Ex istis patet / <quod > mulier dimitti non potest cum a fornicatione inno/ <cen>s inueniatur Sed ponatur quod ipsa sit adultera. / <tun>c queritur si adulter posset dimittere eam causa / <for>nicationis. Hic dicitur quod hanc questionem mo/ <uet> innocentiis papa. et tenet quod non. Non enim in ...

¹⁴ Vt. A. Anglus. Summa seu destructorium vitiorum, Venetiis 1582, pars 3, cap. 5, fol. 16v.

¹⁵ Sõna lõpu kohal on paberis auk.

tekstikatsete rühma. Sedelid nimesiltidega (nr. 6 ja 7) on abiks oreli varase ajaloo uurimisel, viimase kahe numbri all välja toodud fragmendid (nr. 8 ja 9) on oreli kleebitud ilmselt siis, kui pill ei asunud enam Tallinnas ega paku nende hilist päritolu arvestades käesolevas seoses huvi.

14. sajandi skolastilist teksti (nr. 1), mida ei ole praeguseks õnnestunud täpsemalt identifitseerida, võib šrifti britipärastele joontele toetudes seostada Inglismaaga, võimalik, et Oxfordi või Cambridge'i ülikooliringkondadega. Nii selle koostaja(d) kui ka kasutaja(d) pidid olema vaimulikust seisusest.

Alamsaksa piiblitõlge või -lood (nr. 2) oli seevastu mõeldud mõnevõrra teistsugusele kasutajaskonnale, sobides nii abivahendiks vaimulikule oma koguduse harimisel kui ka kirjaoskajast ilmikule iseseisvateks vagadusharrastusteks.

Alamsaksa piiblitõlged ja -ümberjutused said valdavalt alguse 14. sajandil, trükikunsti kasutuselevõtu järel ilmusid need mitmes erinevas trükiväljaandes. Tegu oli nii sisuliselt kui ka keeleliselt võrdlemisi heterogeense kirjavaraga, mis levis erinevates dialektides. Osa sellest kujutas endast suhteliselt vabas vormis rahvakeelseid piiblitõlgede edastusi (*Historienbibel*). Oluline koht niisuguste tekstide loomises ja levitamises oli kristlike põhiväärtuste propageerimisele ja ilmikute vagadusharrastuste arendamisele pühendunud *Devotio moderna* e. uue pühendumuse liikumisel. Tõlkimisel ja ümberjutustamisel kasutati lähtetekstina enamasti *Vulgata*'t, ent selle kõrval ka 12. sajandi prantsuse vaimuliku Petrus Comestori õppeotstarbelisi piiblitõlgeid „*Historia scholastica*“, samuti muid tekste.¹⁶ Millise tõlkeversiooniga on Käsmu oreli tekstikatsete puhul tegu, vajab veel uurimist.

Ilmalike vagadusharrastustega käsikäes suurenes hiliskeskajal rahvakeelse usukirjanduse hulk. Alamsaksa keelealal oli üks tuntuimaid selliseid teoseid „*Der Seelentrost*“ – tähtsamaid kiriklikke dogmasid, peamiselt kümmet käsku („*Der große Seelentrost*“) ja sakramente („*Der kleine Seelentrost*“) ladusa rahvakeelse jutustusena, arvukate eksemplite abil seletav käsitlus.¹⁷ Teos pärineb arvatavasti 14. sajandi teisest poolest. Lisaks Saksamaale tunti seda ka Madalmaades ja Skandinaavias ning loeti veel 18. sajandil.¹⁸ Võimalik, et Käsmu fragmendid ei esinda üksnes piiblitõlget või -lugusid, vaid pärinevad mõnest eri vagatekste koondanud käsikirjast.

Vincentius de Beauvais' „*Speculum historiale*“ (nr. 3) moodustas tema kolmeosalise entsüklopeedilise suurteose „*Speculum maius*“ viimase, ajaloolise osa (kaks ülejäänud osa olid „*Speculum naturale*“ ja „*Speculum doctrinale*“).¹⁹ „*Speculum historiale*“ käsitleb maailma ajalugu alates inimese patulangemisest kuni aastani 1244. Käsmu tekst on väga kvaliteetne, erinedes hilisematest trükieditsioonidest minimaalselt.²⁰

„*Speculum maius*“ levis keskajal väga laialt. Erinevates raamatukogudes ja arhiivides on käsikirju, mis sisaldavad vähemalt üht „*Speculum maiuse*“ raamatut terviklikul kujul, loetletud enam kui 300, enamik neist Prantsusmaal, Hispaanias, Itaalias ja Inglismaal. Kesk- ja Põhja-Euroopast tuntakse vaid üksikuid manuskripte.²¹ Lisaks on „*Speculum historiale*“ algtekstist kindlalt tuvastatud 19 ja anonüümsetest lühendustest või adaptatsioonidest vähemalt 7 käsikirjalist katkendit pikkusega ühest mõnekümne leheküljeni.²²

Nagu eespool mainitud, kasutas Vincentius oma ajalooteose kirjutamisel pikemaid lõike Petrus Toletanuse ja Petrus Pictavien-

¹⁶ Die Lübecker Historienbibel. Der Niederdeutsche Version der Nordniederländischen Historienbibel, hrsg. v. Margarete Andersson-Schmitt. Köln, Weimar, Wien, 1995, lk. IX–X, XXIV–XXVI.

¹⁷ Vt. *Der grosse Seelentrost*. Ein niederdeutsches Erbauungsbuch des vierzehnten Jahrhunderts, hrsg. v. M. Schmitt. Köln, Graz, 1959.

¹⁸ *Der grosse Seelentrost*, lk. 9*.

¹⁹ Ch. Hünemörder. *Vinzens von Beauvais*. – *Lexikon des Mittelalters*. Bd. 8. München, 1997, veerg 1705–1706.

²⁰ Vt. lisaks viites 12 osutatud väljaandele nt. <http://grupsderecerca.uab.cat/islamolatina/content/speculum-historiale>.

²¹ <http://www.vincentiusbelvacensis.eu/mss/mssSMalph.html> (30.01.2015).

²² <http://www.vincentiusbelvacensis.eu/mss/mssSMFragmAbbrev.html#fragments> (30.01.2015).

sise kirjatööst „Epistola Saraceni et rescriptum Christiani“. Teos võrsus eri religioonide vahelisest poleemikast Ibeeria poolsaarel ning kujutab endast adapteeritud tõlget al-Kindī’le omistatud araabiakeelsest kristlikust apoloogiast, mis tekkis Bagdadis võibolla 9. sajandi lõpul või 10. sajandi algul.²³ Tekst on üles ehitatud mõttevahetusena kahe sõbra vahel kaliif al-Ma’mūn’i (813–833) aegses Bagdadis. Üks neist – al-Hāshimī – oli muhameedlane, teine – al-Kindī – kristlane. Oma sõbra üleskutsesele pöörduda islami usku vastas al-Kindī kristluse apoloogiaga ja islami ning eriti prohvet Muhamedi hukkamõistuga. Apoloogia ladinakeelne versioon on dateeritud 1142. aastaga. Araabia originaaliga võrreldes sisaldab see mitmeid interpolatsioone ning selle üldine toon on agressiivsem.²⁴

1140. aastate algul tellis Cluny kloostris abt Petrus Venerabilis peamiselt Hispaanias töötanud õpetlastelt mitmete araabiakeelsete ajalooliste, teoloogiliste ja religioossete tekstide (teiste seas Koraani) tõlkeid ladina keelde, et kujundada tausta võitluseks islami vastu. Seda kogumit nimetatakse tinglikult ka Cluny korpuseks,²⁵ „Epistola Saraceni et rescriptum Christiani“ moodustab sellest ühe osa.

Liivimaa oludega tunduvad „Epistola saraceni“ ja/või „Speculum historiale“ haakuvad vähem kui teised eespool kirjeldatud tekstikatked, vähemalt selles osas, mis on säilinud Käsmu fragmentidena. Islamiusulised piirkonnad jäävad siit väga kaugele ning moslemid ei olnud Liivimaal igapäevased külalised. 1428. aasta Riia provintsiaknontsiili otsuste paragrahv „Juutidest ja saratseenidest“ (*De Judeis et Sarracenis*) on pühendatud vaid sõjapidamisvahendite müügi keelamisele teiseusu-

listele, kelle all mõeldi venelasi.²⁶ Samas pole välistatud, et kui muhameedlaste ja kristlaste vahelisest poleemikast võrsunud kirjatükk tõesti mõne siinse püüdlükuma jutlustaja käsutusse sattus, võis ta Vincentiuse ajalookirjeldusest või al-Kindī kristluse apoloogiast mingit abi ammutada. Euroopa valitsejate osmanitevastased sõjaretked Liivimaad otseselt küll ei puudutanud, teated nendest ja eriti Konstantinoopoli langemisest türklaste kätte 1453. aastal pidid aga jõudma ka siinamaile. Arvestades teksti šrifti sarnasust eespool käsitletud alamsaksa tekstiga, on see suure tõenäosusega kopeeritud alamsaksa keelealal.

Alexander Angluse teos „Summa seu destructorium vitiorum“ (nr. 3) on entsüklopeedialaadne käsiraamat jutlustajatele, milles mõistetakse hukka mitmesuguseid pahesid. Autori kirglikku käsitluslaadi ja teemavalikut on võrreldud John Wycliffe’i omaga, eeskujuna on nähtud aga ka näiteks Püha Bernardi. Ajavahemikus 1480–1521 ilmus Angluse teosest vähemalt seitse väljaannet,²⁷ lisaks veel vähemalt kaks 16. sajandi hilisematel aastatel.²⁸ Käsmu fragment esindab üht hällitrukistest.

Niguliste kiriku orel(id) 15.–17. sajandil

Et teha katset osaliseltki selgitada eespool kirjeldatud tekstikatket algset päritolu ja taaskasutamise asjaolusid, tuleb pöörduda Niguliste kiriku ja selle orelite juurde. Lisaks üldistele teadmistele Käsmu orelis varasemast ajaloost, osutab selle seosele Niguliste kirikuga ka üks eespool kirjeldatud katketest (nr. 7) Niguliste eestseisja Thomas Luhr vanema nimega. Tegu on Luhri omakäelise

²³ L. Vones. Zwischen Kulturaustausch und religiösen Polemik. Von den Möglichkeiten und Grenzen christlich-muslimischer Verständigung zur Zeit des Petrus Venerabilis. – Wissen über Grenzen. Arabisches Wissen und lateinisches Mittelalter, ed. A. Speer, L. Wegener. Berlin, 2006, lk. 219–222.

²⁴ Di Cesare. The Pseudo-historical Image, lk. 120–121.

²⁵ Di Cesare. The Pseudo-historical Image, lk. 83–84.

²⁶ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch, Bd. VII, hrsg. v. Hermann Hildebrand. Riga, Moskau, 1881, nr. 690, art. 37.

²⁷ Vt. G. R. Owst. The Destructorium viciorum of Alexander Carpenter: A Fifteenth-Century Sequel to „Literature and Pulpit in Medieval England“. London, 1952; S. Giet, G. R. Owst. The Destructorium viciorum of Alexander Carpenter. Londres, 1952. – Revue des Sciences Religieuses, vol. 27/2, 1953, lk. 180.

²⁸ Vt. ARLIMA: Archive de littérature du Moyen Âge: http://www.arlima.net/ad/alexander_carpenter.html (19.01.2015).

ülestähendusega.²⁹ Thomas Luhr (Luher, Luer) nimelisi isikuid oli varauusaegses Tallinnas mitu. Üks neist sai kodanikuks 1550. aastal, teine 1604. aastal.³⁰1609. aastal valiti viimatinimetatud Luhr Niguliste kiriku eestseisjaks,³¹ 1615. aastast kuni oma surmani 1646. aastal oli Thomas Luhr raehärra.³² Et eestseisja nimetab end Thomas Luhr vane-maks, pidi tema perekonnas samal ajal olema teinegi Thomas, kuigi raehärra testament 1644. aastast ei nimeta poegi.³³

Kuna Luhri nimi on kirjutatud trükise marginaali küljest pärinevale sedelile, ei saanud märkus olla allkirjaks või muuks osaks pikemast tekstist. Näib, nagu olekski sedel algusest peale olnud mõeldud nimesildiks ja valmistati just oreli külge kinnitamiseks. Teine samasugune nimesilt (nr. 6), küll teistsugusel paberil, ei osuta vähemalt esmapilgul otseselt Niguliste kirikule, vaid ainult 1613. aastale ja Tallinnale. See kannab „Tallinna aseorganisti“ Schweder Hottfilteri nime.³⁴ Luhri analoogiale mõeldes võis ka see nimesilt olla kirjutatud Hottfilteri enda käega. Tegelikult on sildi kirjutanud hoopis Niguliste tollane organist Erasmus Pogatz.³⁵ Tundub, nagu oleks orelichituse tellimise ja töö vastuvõtmise juures olnud isikud oma nimed sel viisil tahtlikult jäädvustanud. Võimalik, et

algself oli oreli ka Pogatzi nimesilt, mis oreli eri osade tormilise ajaloo käigus on kaotsi läinud.

Erasmus Pogatz sai Tallinna kodanikuks 1594. aastal.³⁶ Imselt pidas ta juba siis organisti ametit. Igatahes kurtis Pogatz 1597. aastal raele, et ta pole oma organistitöö eest kolm aastat palka saanud.³⁷ Niguliste kiriku eestseisja arvepidamises esineb tema nimi järjepidevalt alates 1602. aastast³⁸ kuni tema surmani 1630. aasta ülestõusmispühade ja mihkclipäeva vahel.³⁹ Arvatavasti 1616. aastast oli Pogatz ka Pühavaimu kiriku organist.⁴⁰

Erasmus Pogatz oli muide Niguliste kiriku kõige paremini tasustatud teenistuja. 1620. aastatel sai ta näiteks 718 marka poolaastas, samal ajal kui köster – sissetulekute poolest järgmine teenistuja, kelle tasu eestseisja arveraamatus kajastub –, sai vaid 250 marka. Hiljemalt 1630. aastal köstri tasu küll tõsteti kuni 400 margani poolaastas ning lisaks sai ta ka vilja.⁴¹

Pogatzi suguvõsa oli pärit Quedlinburgist,⁴² tema vend Franz oli Lübecki toomka-piitli alamfoogt, õemees Kaspar Daniel Saksimaal Ermslebenis kooli rektor.⁴³ 1612. aastal tegid Erasmus Pogatz ja tema abikaasa Betta Reier teineteise kasuks testamendi (nende lapsed olid surnud).⁴⁴ Üks abikaasade tes-

²⁹ Vt. Thomas Luhr vanema käekirja tema omakäelises testamendis: Tallinna Linnaarhiiv (TLA), f. 230, n. 1, s. BN 2, fol. 198r–199r.

³⁰ Das Revaler Bürgerbuch 1409–1624 / Tallinna kodanikkuderaamat 1409–1624, hrsg. v. O. Greiffenhagen. Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv 6 / Tallinna Linnaarhiivi väljaanded 6. Tallinn, 1932, lk. 63, 103.

³¹ TLA, f. 31, n. 1, s. 142, fol. 17v.

³² F. G. von Bunge. Die Revaler Rathslinie nebst Geschichte der Rathsverfassung und einem Anhang über Riga und Dorpat. Reval, 1874, lk. 114.

³³ Revaler Regesten III. Testamente Revaler Bürger und Einwohner aus den Jahren 1369 bis 1851, hrsg. v. R. Seeberg Elverfeldt. Göttingen, 1975, nr. 332.

³⁴ Schweder Hottfilter (Hothfilter) sai Tallinna kodanikuks 1588. aastal (Das Revaler Bürgerbuch, lk. 93).

³⁵ Vt. Pogatzi käekirja tema palvekirjas Tallinna raele 28. augustist 1621: TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 20, fol. 10r–10v.

³⁶ Das Revaler Bürgerbuch, lk. 97.

³⁷ TLA, f. 230, n. 1, s. Bs 38, fol. 70r.

³⁸ TLA, f. 31, n. 1, s. 219, fol. 2v.

³⁹ 1630. aasta ülestõusmispühadeks sai Pogatz veel oma poole aasta palga 718 marka, sama aasta mihkclipäeval makstakse 718 marka teise poolaasta eest aga juba tema lesele (TLA, f. 31, n. 1, s. 219, fol. 86r, 86v).

⁴⁰ 1621. aasta 28. augustil väidab Pogatz, et on teeninud Pühavaimu kirikut viis aastat (TLA, f. 230, n. 1, s. Bl 20, fol. 10r).

⁴¹ TLA, f. 31, n. 1, s. 219, fol. 68v, 70v, 81v, 84r, 86r, 86v.

⁴² H. Saha. Muusikaelust vanas Tallinnas. Tallinn, 1972, lk. 51. Vt. Pogatzi nime esinemise kohta: S. Kleemann. Die Familiennamen Quedlinburgs und der Umgebung. Quedlinburg, 1891, lk. 24, 209.

⁴³ Revaler Regesten III, nr. 292.

⁴⁴ Erasmus oli testamendi teinud ka varem, 1603. aastal, mis nüüd kehtetuks tunnistati.

tamendi tunnistajatest oli eespool mainitud Schweder Hottfilter. Erasmuse lesk Betta oli elus veel 1637. aasta sügisel.⁴⁵

Niguliste kirikus oli juba hiliskeskajal kaks orelit – suur ja väike. Väikest orelit on eestseisja arvepidamises mainitud hiljemalt 1481. aastal.⁴⁶ Sõna „väike“ kasutamine eeldab, et juba tollal pidi kirikus olema ka suur orel. 1489. aastal alustas kiriku eestseisus annetuste kogumist suure oreli uuesti ehitamiseks või põhjalikuks remondiks.⁴⁷ Töödega tehti algust 1489. aastal esmaspäeval enne jaanipäeva (22. juunil) ning orel valmis neljapäeval enne palmipuudepäha (1. aprillil) 1490, ehitajaks oli meister Herman Stuee Wismarist. 1490. aasta jüripäeva eelõhtul sai meister kätte talle lubatud tasu – 800 marka. Ka selle oreli ehitamisel kasutati mõningaid vana oreli osi: vilesid ja puitu.⁴⁸

1502. aastal lasi kiriku eestseisus uuesti ehitada või parandada väikest orelit. Meistriks oli dominiiklane Peter, kes sai töötasuks 130 marka ning ühe musta kappi (orduvaimuliku ülerüü).⁴⁹ On arvatud, et vend Peter oli pärit Tallinnast.⁵⁰ Teated tema kohta viitavad siiski pigem rändmeistri elule: 1498. aastal häälestas ta Niguliste suurt orelit ja

sai selle eest 24 marka tasu. Vend Peteril oli tookord kaasas ka sell nimega Johan.⁵¹ 1502. aastal orelit ehitades oli Peter kostil Niguliste kirikhärra Arnold Hunninckhuseni juures.⁵² Tallinna konvendist pärit vennal poleks sellist majutust vaja läinud. Samas on üsna tõenäoline, et vend Peter käis Tallinna jutlustajavendade konvendis külas. Niguliste suurt orelit ehitati taas (*auffs neu gebauwet*) aastail 1547–1548.⁵³ 1584. aastal uuendas seda pilli meister Bartolt Fehoff, kes 1591. aastal remontis ka 1502. aastal dominiiklase Peteri ehitatud või parandatud väikest orelit.⁵⁴

Uuesti vajati orelimeistri teeneid Nigulistes 17. sajandi algul. 1612. aastal kirjutas Erasmus Pogatz Riiga (või hoolitses kirja kohaletoometamise eest), et kutsuda Tallinna orelimeister.⁵⁵ Meistri ametlikeks kutsujateks olid Niguliste kogudus ja Tallinna raad.⁵⁶ Orelimeister Johan Pauelsen saabus Tallinna 1612. aasta augusti algul, nähtavasti veidi hiljem jõudis kohale ka tema sell.⁵⁷ Tööle asus Pauelsen väikese oreli juures.⁵⁸ Meister ja sell elasid Thomas Luhri juures ja olid seal esialgu ka kostil, 1613. aasta kevadest sügiseni muretsevad aga endale toitu ise, saades selleks

⁴⁵ Vt. Betta testamenti Revaler Regesten III, nr. 324.

⁴⁷ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 56r.

⁴⁷ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 67r, vt. ka fol. 66v, 69v.

⁴⁸ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 175v, 179v.

⁴⁹ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 212v.

⁵⁰ A. Fiseisky. A History of the Organ in Estonia. – The Diapason, July, 2008, lk. 25.

⁵¹ TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 202r.

⁵² TLA, f. 31, n. 1, s. 216, fol. 212v.

⁵³ E. von Nottbeck, W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Zweiter Band. Die Kunstdenkmäler der Stadt. Reval, 1904, lk. 63; TLA, f. 31, n. 1, s. 142, fol. 20r. Väidetavalt olid Niguliste mõlemad orelid eelnevalt 1533. aasta tulekahjus maha põlenud (Nottbeck, Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler, lk. 63). Daatum 1533 on ilmselt siiski ekslik, sellist kahjutuld ei maini ükski allikas. Tõenäoliselt on mõeldud sootuks 1553. aasta tulekahju, mis algas Toompealt ja levis muu hulgas tõesti ka Niguliste kirikule. Kirik suudeti siiski kiiresti kustutada, puuduvad teated, et selle sisustus oleks märkimisväärselt kannatada saanud, oreleid ei mainita 1553. aasta tulekahjukirjelduses üldse (vt. M. Lumiste, R. Kangropool. Niguliste kirik. Tallinn, 1990, lk. 42; TLA, f. 31, n. 1, s. 142, fol. 24v). Tulekahjustusi ei maini oreлите ehitust kirjeldavas ülevaates ka Niguliste märkemeteraamatu pidaja, kirikueestseisja Jobst Dunte (vt. TLA, f. 31, n. 1, s. 142, fol. 20r).

⁵⁴ TLA, f. 31, n. 1, s. 142, fol. 20r–20v.

⁵⁵ TLA, f. 31, n. 1, s. 219, fol. 37v.

⁵⁶ TLA, f. 31, n. 1, s. 219, fol. 39v.

⁵⁷ TLA, f. 31, n. 1, s. 219, fol. 35v, 39v: eestseisja mainib orelimeistri jõudmist tema majja 5. augustil, selli oma 6. oktoobril 1612.

⁵⁸ TLA, f. 31, n. 1, s. 219, fol. 36v. Sama episoodi on varem dateeritud 1621. aastaga (M. Lumiste, R. Kangropool. Niguliste kirik, lk. 44). Eksitus võib olla seotud sellega, et 1612. aastal oreli juures töötanud nikerdaja Adam Pamp tegi Nigulistes hiljem muidki töid ja sai tasu muu hulgas ka 1621. aastal (TLA, f. 31, n. 1, s. 219, fol. 56r, 58r).

40 marka nädalas. Pauelseni töö väikese oreli juures lõppes Luhri kinnitust mööda 3. septembril 1613.⁵⁹ Nii suure kui ka väikese oreli juures töötasid 1613. ja võib-olla juba 1612. aastal veel nikerdaja Adam Pamp ja tema sell Heinrich Kramer.⁶⁰

Käsmu oreli tuulepõhja puidule on Erasmus Pogatzi käega tehtud märkus oreli parandamise kohta. See tekst ei ole tervikuna säilinud, küll aga on selgesti loetav orelimeister Johan Pauelseni nimi. Niisiis võib selle märkuse, Schweder Hottfilteri nimesildil leiduva aastaarvu ja Niguliste kiriku arveraa-matu sissekannete põhjal kindlalt väita, et Käsmu oreli mõnede osade ajalugu ulatub hiljemalt 1613. aastasse, võib-olla aga veelgi varasemasse aega. Kirikueestseisjate kirjelduste järgi paistab meister Pauelsen olevat väikest oreli üksnes remontinud, mitte täiesti uut ehitanud. Järgmised tööd väikese oreli juures toimusid 1639. ja 1643. aastal, kuni 1651. aastal võttis oreli põhjaliku uuendamise ette meister Christopher Meinecke.⁶¹

Eespool mainitud oreliehitustööde puhul on enamasti raske otsustada nende ulatuse üle. Kiriku eestseisjad on kõige üksikasjalikumalt fikseerinud meistrite tasu ja ülalpidamiskulud, tööde iseloomu ja kasutatud materjali hulka ning koosseisu ei ole sugugi nii detailselt kirjeldatud. On üsna tõenäoline, et kõigi eespool mainitud ehitus- ja remonditööde juures tarvitati mingil määral vanu oreli detaile.

Tekstikatketel võimalik päritolu

Kust aga said oreliehitajad pärgamendilehed? 1612. aastal väikese oreli parandamiseks teh-

tud väljaminekute seas on märges 26 marga maksmise kohta pärgamendi eest kullassepp Salomon Grunti lesele.⁶² Grunt oli alustanud oma õpipoisiaastaid Lübeckis,⁶³ 1604. aastal, kaks päeva pärast Thomas Luhri, sai ta Tallinna kodanikuks.⁶⁴ Raske on siiski arvata, miks pidanuks kullassepaleks äritsema sekundaarseks kasutuseks mõeldud pärgamendiga või kuidas ta sellise pärgamendi omanikuks võis saada. Oreli küljest eraldatud pärgamendilehed on pärit käsikirjadest, millest ilmiku eravalduses võis olla ehk ainult eespool nr. 2 all kirjeldatud alamsaksakeelne tekst. Samas on mõeldav, et reformatsiooniaegsete segaduste käigus või hiljem sattus kasutusest kõrvale jäänud vanu religioossete tekste ka eraisikute kätte. Teoreetiliselt võis Salomon Grunt selliseid lehti isegi Lübeckist Tallinna kaasa tuua.

Reformatsiooni ajal varasemat kirjavara ei hävitatud, kuigi ilmselt ei olnud ei endistele omanikele ega kirikuelu ümberkorraldusi juhtivatele linnaisadele päris selge, mida sellega peale hakata. Dominiiklaste kloostriraamatukogu riismeid püüdis Tallinna raad võimalust mööda oma kontrolli alla võtta ning ilmselt just seetõttu on osa vendade raamatutest tänini säilinud.⁶⁵ Muidugi oli ka Niguliste kirikus enne reformatsiooni raamatuid, ent koguduse vaimulike otsesed vajadusi ja kohustusi arvestades pidid need esmajärjekorras olema liturgiaraamatud ning kogudusele ristiusu põhinõuete, eeskätt kümne käsu selgitamiseks, samuti sakramentide mõistmiseks vajalik kirjasõna.⁶⁶ Niguliste kiriku käärkambrisse anti 1530. aastal hoiule Antoniuse vennaskonnale kuulunud katoliiklikud liturgiaraamatud.⁶⁷ Võimalik, et vana

⁵⁹ TLA, f. 31, n. 1, s. 219, fol. 35v, 39v.

⁶⁰ TLA, f. 31, n. 1, s. 219, fol. 39v.

⁶¹ TLA, f. 31, n. 1, s. 142, fol. 66r–66v.

⁶² TLA, f. 31, n. 1, s. 219, fol. 35v.

⁶³ A. Friedenthal. Die Goldschmiede Revals. Lübeck, 1931, lk. 74, nr. 117.

⁶⁴ Luhr sai kodanikuks 21., Grunt 23. jaanuaril 1604 (Das Revaler Bürgerbuch, lk. 103).

⁶⁵ Vt. T. Kala. Euroopa kirjakuultuur hiliskeskaegsetes õppetekstides. Tallinna dominiiklaste David Sliperi taskuraamat. Tallinn, 2001, lk. 107; T. Kala. Jutlustajad ja hingede päästjad. Dominiiklaste ordu ja Tallinna Püha Katariina konvent. Tallinn, 2013, lk. 355.

⁶⁶ Vt. F. W. Oediger. Über die Bildung der Geistlichen im späten Mittelalter. Leiden, Köln, 1953, lk. 121–131.

⁶⁷ T. Kala. Keskaegse Tallinna väikekorporatsioonid ja nende usuelu normatiivsed vormid. – Tuna 2010, nr. 2, lk. 20.

raamatuvara hoiukohana kasutas sealset käärkambrit veel mõni organisatsioon.

16. sajandi keskpaigast pärit täpsemalt dateerimata loetelus katolikuagest kirikuvarast, mis asus köstri hoole all olevas kapis Niguliste käärkambri,⁶⁸ raamatuid ei mainita. Küll aga on ajavahemikus 1557–1560 nimetatud kaht Niguliste kirikus asunud laegast või kirstu (*Laden*), milles leidus vanu ja uusi raamatuid (*boke*), dokumente, lisaks mõningaid katolikuagest kirikuvara hulka kuulunud esemeid, nende seas kullassepp Hans Ryssenberch vanema valmistatud monstrantsi, mis paiknes käärkambri seinakapis.⁶⁹ Ilmselt mõeldi koos dokumentidega mainitud raamatute all küll kiriku arveraamatuid, ent käärkambri hoiti muu vara hulgas ka Hans Busi annetatud Piiblit, samuti mõningaid uusi raamatuid ja „teisi vanu raamatuid kloostritest“.⁷⁰ Mitut eri aastat puudutava varaloetelu pani korruga kirja Niguliste eestseisja Hans Schmidtt, kes valiti ametisse 1565. aasta 2. oktoobril.⁷¹ Ilmselt kasutas Schmidtt mingeid varasemaid inventarinimekirju, mis pole säilinud. Hõbevara materiaalsel väärtust kirjeldati põhjalikumalt – väärismetallile oli ju võimalik leida ostja. Endisaegset kirjavara ei olnud nähtavasti lootust müüa ja nii ei täpsustatud lähemalt ka selle hulka või koosseisu. Liivi sõja ajal võttis Tallinna raad osa Niguliste kiriku varast sõjaaja vajaduste katteks, sealhulgas 1560. aastal Neitsi Maarja ja Püha Nicolause hõbedast kujud ning ühe hõberisti,⁷² raamatuid sellega seoses ei mainita, need jäid ilmselt käärkambri.

Sõltumata sellest, kas 1612.–1613. aastal remonditud väikese oreli lappimiseks kasu-

tatud pärgament ja paber saadi kiriku käärkambri kappides ja laegastes hoitud raamatuid osadeks võttes või osteti pärgamentlehed tõesti meister Grunti leselt, võis vähemalt osa neist algselt kuuluda dominiiklaste kloostrile. Sellele osutab nii tekstikatkete sisu, eestseisja arveraamatu märkus kloostritest pärit raamatute kohta kui ka asjaolu, et just vägivaldselt laiiali aetud jutlustajavendade vara võis 1524.–1525. aasta segaseid olusid arvestades osaliselt sattuda erinevate uute omanike valdusse. Mihkli klooster jätkas esialgu tegevust, õdede raamatuvara ei olnud põhjust vägisi kloostrist ära viia ja puuduvad ka tõendid, et seda oleks püütud teha. Pole päris võimatu, et pärgamenti ja paberit tõi dominiiklaste kloostrist väikese oreli parandamiseks 1502. aastal vend Peter – ühel või teisel põhjusel kasutusest kõrvale jäänud raamatute osi tarvitati köitmisel või muu käsitöönduse vallas ka enne reformatsiooni. Samuti ei saa välistada, et mõnda neist oli oreli parandamiseks kasutatud juba enne Peterit, seda muidugi juhul, kui oreli tuulekast on üldse nii vana.

Raamatud, millest fragmendid pärinevad, sattusid Tallinna ilmselt eri aegadel ja eri teid pidi. Trükikoda keskaegsel Liivimaal teatavasti ei olnud, otsustades säilinud trükiste väljaandmiskohtade järgi imporditi enamik trükitud raamatuid Saksamaalt. Ka käsikirjad olid tõenäoliselt pärit võõrsilt. 14. sajandi inglise tekstikatke puhul ei vaja see eraldi tõestamist. Kui lähtuda „Speculum historiale“ säilinud käsikirjade tänapäevastest hoiukohtadest, ei olnud see teos läänemerepiirkonnas kuigi laialt levinud, ent ilmselt ei kajasta tänaseks tuntud käsikirjad teose omaaegset levikut päris adekvaatselt. Nagu eespool öel-

⁶⁸ TLA, f. 31, n. 1, s. 217, fol. 27v (viidatud säilikus on kahekordne sekundaarne lehenumeratsioon, millest üks hõlmab ka tühje lehti, teine mitte. Siin on lähtutud tühje lehti hõlmavast numeratsioonist).

⁶⁹ TLA, f. 31, n. 1, s. 217, fol. 29v. Põhiosas valmis monstrants 1474. aastal (viidatud arveraamatus on monstrantsil olevat aastaarvuga pealiskirja ilmselt ekslikult loetud 1474 asemel 1472-ks, teises, 1603. aastal alustatud Niguliste märkmeteraamatus, on aastaarvuks 1474: TLA, f. 31, n. 1, s. 142, fol. 19v), Nigulistesse jäi see hoiule 18. sajandi alguseni. 1711. aastal konfiskeeris Tallinna raad monstrantsi ja kinkis selle vürst Aleksander Menšikovile. Tänapäeval hoitakse Ryssenberchi monstrantsi Riiklikus Ermitaažis Peterburis (vt. A. Mänd. Kirikute hõbevara. Altaririistad keskaegsel Liivimaal. Tallinn, 2008, lk. 100–109, 170–171).

⁷⁰ TLA, f. 31, n. 1, s. 217, fol. 30r.

⁷¹ TLA, f. 31, n. 1, s. 217, fol. 29r.

⁷² TLA, f. 31, n. 1, s. 217, fol. 118v; s. 142, fol. 21r–21v.

dud, valmis käsikiri, millest pärinevad Käsmu fragmendid, tõenäoliselt alamsaksa keelealal, Tallinna võis see jõuda mõnest Põhja-Saksa hansalinnast.

Kui liturgiaraamat välja arvata, esindavad ülejäänud tekstikatked teoseid, millel võis lugejaid olla ka pärast reformatsiooni. Kui käsikirjade hoidmise vastu kadus huvi ilmselt suhteliselt kiiresti, siis 15. sajandi lõpu ja 16. sajandi alguse trükiseid säilitati üsna hoolsalt, vähemalt osa neist leidis tee reformatsiooni järel loodud raamatukogudesse. Nii oli see ka mõnede Niguliste kirikule kuulunud hilis-keskaegsete raamatutega.⁷³

Kui eeldada, et Käsmu orelist leitud fragmendid on tõesti pärit keskajal Tallinnas kasutatud terviktekstidest ega jõudnud siia 17. sajandi kullassepa või orelimeistri paunas, võiks see anda tunnistust omaaegsete Tallinna vaimulike suhteliselt laialdastest huvidest ja eri laadi vajadustest, võimalik, et ka üsna ulatuslikest sidemetest, mida raamatute hankimine nõudis. Niisiis ei peaks ühegi kõrgema õppeasutuse, tuntuma skriptooriumi või trükikojata ääremaa keskaegset raamatuvara ja selle kasutajaid eos alahindama.

Artikkel on valminud IUT 18-8 (rahastab HTM) ja EKKM 14-378 (rahastab HTM) raames.

Tiina Kala

(1967), *PhD*, teadur, Tallinna Linnaarhiiv,
Tolli 6, 10133 Tallinn,
tiina.kala@tallinnlv.ee

---

⁷³ Vt. E. Valk-Falk. Niguliste kiriku „järelejäänud“ raamatutest. – Bibliotheca Revaliensis ad D. Olai. Tallinna Oleviste raamatukogu / Revaler Bibliothek zu St. Olai, koost. L. Kõiv, M. Luuk, T. Reimo. Tallinn, 2002, lk. 74–86.